

ПРОИЗХОД, ПЪРВОНАЧАЛНО ЗНАЧЕНИЕ И СЪДБА НА АНТИЧНОТО СЕЛИЩНО НАЗВАНИЕ *МОНТАНА*

Никола Намерански

КАКТО Е ИЗВЕСТНО, *Монтана* – това е сегашното, четвърто поред име на българското селище при големия завой на Огоста – след *Кутловица*, *Фердинанд* и *Михайловград*. Малцина обаче знаят какъв е неговият произход и обикновено го смятат за взето от американския щат Монтана. А това не е истина.

Името *Монтана*, подменило *Михайловград* с президентски указ № 10 от 29 януари 1993 г., представлява антично название на римския град, намирал се на това място преди около 1500 г.

НАШЕТО научно съобщение прави опит да изясни езиковия произход, първоначалното значение, вариантите и съдбата на едно по-особено антично название, възникнало преди 19 века, просъществувало 4–5 века и после, засипано от безмилостната пепел на историята, повече от 13 века останало никому неизвестно.

Като казваме “никому неизвестно”, трябва да поясним, че тук имаме работа с уникален (или поне рядък) случай, когато разглежданото име в литературни извори не се среща – нито в съчиненията на древните автори, нито в документи, нито пък в тогавашните пътни карти като прочутите “Итинерариум Антонини Аугусти” и “Табула Певтингериана”. “Нашите извори за името – казва Велизар Велков – са единствено епиграфски паметници” (Велков 1971 : 107).

ОСТАНКИТЕ от римската крепост, запазени на Латинското кале край Кутловица, привлекли вниманието на изследователите много късно – в края на XIX век.

Първите сведения за римския град на това място светът дължи на **Константин Иречек**, който пръв публикува открития през 1880 г. т.нар. “Кутловски надпис” (на немски в 1881 г. и на български в 1882 г.), наскоро след това тълкуван от проф. **Теодор Момзен** в неговата Римска история (**Велков 1971:113**). Този надпис съдържа списъка на 76 войници от една рота (*vexillatio*), била на гарнизон тук в 155 г. Според чешкия учен това е “единственият опис на гарнизон в римски кастел, който се е запазил от старите векове” (**Иречек 1899:284**).

С бележките на Иречек и Момзен Монтана навлиза в научната литература.

Първите археологически наблюдения на останките от римския град и първите заключения за историята на града (на базата на първите намерени надписи) принадлежат на **Вацлав Добруски** (1890), **Иван Басанович** (1894) и **Борис Дякович** (1904).

При изкопни и строителни работи за благоустрояването на новия град Фердинанд в началото на ХХ в. непрекъснато се откриват каменни блокове с надписи и различни предмети, които дообогатяват представата на учените за античния град. През 1915 г., след намеса на Народния музей в София, изкопните работи в района са спрени.

Половин век по-късно около Калето и Извора започват системни археологически разкопки. Под ръководството на учителя по история **Георги Александров**, назначен за археолог към общината, постепенно са разкрити много от тайните на античния град. “Изкопчаното” от земята археологическо богатство представлява една ценна каменна летопис, най-важната част от която днес е поставена в открита паркова експозиция, официално водена като ЛАПИДАРИУМ, но наричана от населението **Александровата бяла библиотека**.

“АВТОБИОГРАФИЯТА” на антична Монтана, очертана предимно от собствената епиграфика, не е пълна, но е достатъчна, за да се разбере, че става дума за един важен военен, икономически, духовен, пък и административен център, играл определена роля в ония векове.

Като завзели дн. Северозападна България, римляните формирали провинция Мизия (по-късно разделена на Горна и Долна Мизия). Първите места, които заели и настанили в тях военни части, били районите на долното течение на реките Огоста, Искър и Вит (**Велков 1971:106**).

През 26 г. в горното поречие на Огоста избухнало тракийско въстание, което дало повод на Рим да изпрати за потушаването му специална военна кохорта – (според Тацит) *cohors I Claudiaе Sugambrorum veteranae equitatae* от XI Клавдиев легион, която останала на лагер в Монтана повече от век, след което през 134 г. заминала за Фригия в Мала Азия, а на нейно място в гарнизона били настанени два нови отряда. По-късно такива смени са извършвани непрекъснато – известни са ни повече от 15 али и кохорти, изпращани тук от I Италийски легион в Нове (край Свищов), XI Клавдиев легион в Дуросторум (Силистра), отряд Цивиум Романорум, кохорта III Колекта, кохорта I Тракум Германика цивиум Романорум, кохорта I Алпинорум еквитата и др. (**Геров I:43; Велков 1971:108; Александров 1981:5**).

Римляните бързо оценили голямото значение на поречието на Огоста и района наоколо и изградили не само солиден крепостен лагер, но и голямо и благоустроено селище.

Надписът от 134 г., от който научаваме за преместването на Сугамбрийската кохорта от Монтана във Фригия, ни дава и друга информация: че до 134 г. частта е станувала в *praesidium*, т. е. в “стражево военно укрепление”, и че този стан вече имал собствено име – *Montanensi* (**Велков и др. :60**).

На базата на това начално укрепление *praesidium* по-късно израснали двата исторически обекта – *castra* “лагер; крепости (от *castrum* “крепост”) – горе на Калето, като чисто военен обект, и *civitas* “град” – долу, в подножието, край Извора.

Според Б. Геров, още в началото на римската окупация наред с войниците от легионите и помощните войски вървели цивилни от невоенен произход. Ветераните от военните части, техните близки, търговците и занаятчиите, обслужвали войската, се настанявали край лагера и създавали свое селище. Крайлагерните

селища били отделени от лагерите, за да се избегнат сблъсъци между военната и гражданската власт (**Героу I:52**).

Неизвестно точно кога оформена като селище, Монтана от година на година растяла, укрепвала, замогвала се. Един от големите жестове на Рим към нея било обявяването за муниципален град – със самоуправляваща се уредба, градски сенат, с подвластна територия (*regio*); жителите ѝ добили права на римски граждани. Това станало през 159–160 г., когато управител на провинция Долна Мизия бил Луций Юлий Статилий Север. Именно той издействал тази привилегия за града и упълномощен от Рим, я е обявил, за което гражданите му благодарили чрез посветителни надписи (**Велков и др. :25–26, надписи №№ 49, 50 и 51**).

За новия статут на града свидетелства и надписът от 162 г., намерен при с. Громшин, според който по това време са ремонтирани порутените храмове на Юпитер “по цялата територия на областта Монтана” (*per regionem Montanensium*) (**Велков и др. :30**). Според Борис Героу (**Героу II:80–81**), “територията на града е достигала на Североизток по средното течение на Огоста най-малко до с. Громшин, на 32 км от Михайловград. Това ни дава основание да приемем, че територията на Монтана е обхващала басейна на р. Огоста в горното течение заедно с притоците “.

Новоразчетен надпис, открит през 1930 г. в Лом, показва, че някогашен Алмус към 161–163 г. “е бил в провинция Долна Мизия, респективно в територията на Монтана (**Велков и др. :27, надпис № 53**).

Разнообразните находки от разкопките – крепостни стени и кули, храмове и светилища, гробници и мавзолеи, скулптури и релефи, водопроводни и топлофикационни инсталации, складове и бани, оръдия на труда и накити, посветителни, строителни и военни надписи – говорят за високо равнище на материална култура, представят града като привлекателен и респектиращ. Като има предвид количеството и качеството на откритите епиграфски материали, Георги Александров пише: “Трябва да подчертая, че Монтана е бил един от най-писмовните градове в

нашата страна през античността... Отбелязани са имената на 13 римски императори, на 14 консули, 9 управители на провинция Д. Мизия, много командири на войскови части..." (**Александров 1999:164–165**).

Рим полагал немалко грижи и отделял немалко средства за Монтана. Градът бил свързан с удобни и добре поддържани пътища и се превърнал във важен кръстопътен възел. Военната крепост на Калето се забелязвала отдалеч и внушавала респект. Заемала територия от 16 декара (200 м x 80 м). Тя "била поддържана и поправяна до края на античността" (**Велков 1971:111**).

Разкритите в района огромни хамбари за зърнени храни говорят за висок ръст на земеделското производство. "Само в един от хамбарите на Вила № 2, изграден на 670 кв.м площ, са могли да се поберат стотици тонове зърнени храни." (**Александров 1981:7**).

В разцвет било лозарството. Върху намерен каменен фрагмент е нарисувана изразителна релефна сцена, представляваща гроздобер. Една картина, достойна да се сравнява с изобразеното върху щита на Ахил.

Огромни размери достигало керамичното производство. Вила № 1 напр. била голям керамичен център с 9 пещи, с работилници, сушилни. Важни занаяти са били каменоделството и дърводелството. Във Вила № 2 имало огромна каменоломна за сарматски варовик (мушелкалк). Запазените подови мозайки по красота и изящество напомнят чипровски килими (**Александров 1981:7–8**).

Като привилегия на богатите, силно развит е бил ловът. Изглежда в района е имало много дивеч, щом като през II в. в Монтана е организиран специален "императорски лов" на сърни и глигани. Най-скъпите мраморни паметници тук са посветени на богинята на лова – Диана.

Край Извора имало светилище на Диана и Аполон. По броя на намерените оброчни плочки и по етническото разнообразие на посветителите може да се направи извод, че това е било най-значителното светилище в дн. Зап. България. То привличало поклонници от далечни краища на Римската империя.

Изобщо, Монтана е бил най-големият и значителен град в тази част на империята след Рациария **(Велков 1971:11)**.

НА КАКВО се дължало особеното внимание, което римската власт отдавала на Монтана? С какво би могло да се обяснят грижите за пътищата и за защитата на града и района чрез постоянно поддържани войски тук? И то при положение, че Монтана е сравнително отдалечена от границата, минаваща тогава или по Дунава, или още по север? И то при положение, че през II и III в. войскове части нямало дори в Рациария, която била най-големият град в Сев.-зап. България и при това разположена на Дунава...

“Обяснението, че всичко се е налагало от стратегическото разположение на Монтана и от грижите по охраната на пътищата от и към балканските проходи, е правдоподобно – пише В. Велков, – но не е достатъчно, защото цели 150 г. тези места не са били заплашвани от външни нападения” **(Велков 1971:111)**. Според него причината се крие в “голямото икономическо значение на този район, богат с полезни изкопаеми, и особено в голямото му значение за добиване на злато”. А Георги Александров обяснява: “От галерии изкопавали златоносна руда, а в коритата на Огоста и Златица плавели златоносния пясък” **(Александров 1981:5)**.

“Останките от тази дейност посочват – категоричен е Велков, – че работата тук е продължила векове и че са били получени големи количества злато. Михайловградско през римската епоха се очертава като един от най-значителните златодобивни райони на Балканите, към който римските завоеватели са проявили особен интерес” **(Велков 1971:112)**. С това се обяснява и фактът, че римляните са продължили да използват заварените от тях крепости, а са построили и нови (със стражеви задачи) – само посетените и описани от Александров крепости – с пряка видимост помежду им – са повече от 30, наредени от Лехчево и Мърчево, през Ерден и Монтана до Чипровци и Дива Слатина... **(Александров 1981:6)**.

Такава е била древната слава на римската Монтана – предшественичка на днешния наш град, взел нейното име.

А КАКВО НОСИ в себе си като произход и смисъл самото име, така звучно и красиво?

Пръв Иречек го откри за света и установи неговия гласеж. В своите “Пътувания по България” той съобщи: “От надписите неотколе се научихме, че мястото се е наричало в римско време *Municipium Montanensium* (Иречек 1899:284).

Първите изследователи на античния град, разчитайки един или друг епиграфски паметник, употребявали различни форми и варианти на това име: *Монтана*, *Монтанензиум*, *Кастра et Цивитас Монтанензиум*, *Цивитас Монтанензиум*, *Муниципиум Монтанензиум*, *Муниципиум et цивитас Монтанензиум* и др.

Както стана ясно, името се среща за пръв път в т. нар. “Фригийски надпис” от 134 г. като *Montan praesidium*, в съкратен вид, реконструирано като *Montanensi praesidium* и превеждано като “Стражевото военно укрепление на планинците”.

Казахме, че нашите извори за името *Монтана* са единствено епиграфски паметници, като във всички случаи името е в съкратена форма, което не дава възможност да се изяснят всички подробности относно произхода на името и административното положение на селището. Ето няколко примера: *(ca)stre(n)sium et (ci)vium Montane(n)sium* (надпис 5); *in reg(ione) Mont(anensium)* (надпис 22); *r(egione) Mont(an(ensium))* (надпис 53); *ag(ens) t(erritorii) M(ontanensium)* (надпис 57); *domine M(ontanae, -ontanensium) Deanae* (надпис 58); *per reg(ionem) Mont(anensium) restituit* (надпис 59); *dec(urio) M(ontanensium)* (надпис 116) (Велков и др. :4, 13, 27, 28, 29, 30 и 48).

Пълното (несъкратено) име на селището, възникнало до този лагер, е запазено само в един надпис от II в. Той започва така: *Cum primum veni Montanis et numina vidi, deabus votum vovi*, което преведено значи: “Когато първия път дойдох в Монтана и божието величие усетих, на боговете оброк направих...” (Велков и др. :22–23, надпис 46).

Главно поради обстоятелството, че в случая имаме сложен денотат – “кастра” и “цивитас”, то при образуване на различните варианти на името са използвани две основи *montan* и *montanens*, произлезли от един общ етимон *mons, montis*.

За вярно и пълно изясняване на произхода и първоначалното значение на името *Монтана/Монтанензиум* не е достатъчно само да се позовем на общата посока, давана от *монс* “планина”. Не бива да изпускаме от вниманието и други, не само структурни, но и семантични съображения. Защото... къде е *mons*, къде е *Montana* и *Montanenses*? От друга страна, къде е планината / балканът/, къде е Латинското кале и Извора?

Струва ми се, че тъкмо тези съображения пренебрегваха и затова сгрешиха автори като Й. Захариев, Иван Басанович и Стоян Марков, изтъквали *Кастра et civitas Монтанензиум* като “Укрепен планински град” (Захариев :55; Марков:22), или като Г. Александров, тълкувал *Цивитас Монтанензиум, или Монтана*, като “Град в планината”, “Град пред планината” (Александров 1999:162). В тези случаи нито имаме точен превод, нито пък яснота в мотива за избор на име.

ДРУГОЯЧЕ постъпва В. Велков. След като изтъква факта, че “тук няма по-старо местно название”, следователно “на това място не е имало и по-старо селище”, той търси друго обяснение. “Има случаи – казва той, – когато името на селище през римската епоха възниква по името на военния лагер, който пък е запазил названието на първата настанила се там военна част.” И той се сеща за случая с *Огоста*, от лат. *Augustae*, носено първоначално от настанената там военна част *ala Augustae*, после предадено на възникналото селище, а след това и на реката, на чието устие се намирал градът (Велков 1971:107).

А Борис Геров още в началото на 50-те години на XX век бе написал: “Възникналите в западната част на областта, главно покрай Дунав, местни римски названия стоят във връзка с войсковите части (*Augustae*, може би *Montana*), като имена на *castella, turres* или пък във връзка с установяването на частни имения (*villae, casae*) (Герв II:333). На друго място той говори конкретно: “През Траяново време (98-117 г.) е получило римското си име *Augustae* селището и кастелът при устието на Огоста, където е квартирвала *ala Augustae*” (Герв II:331).

В античността е имало практика в римската армия на отделните военни единици (особено али и кохорти, като средни

по големина) да се дават имена според това откъде са набрани войниците им – например, планинските били *Montana*, а крайбрежните *Maritima*.

“Възможно е” (Б. Геров), “твърде е възможно” (В. Велков), почти сигурно е (казваме ние) още през I в. от н. е. някаква *cohors montana* “планинска кохорта” или *cohors Montanorum* “кохорта на планинците” да е била на военен лагер край дн. Монтана, като имаме предвид важното стратегическо значение на цялата долина.

От епиграфския материал са ни известни две кохорти: *cohors I Montanorum* и *cohors I Montanorum civium Romanorum*, които са били набирани от планинското население около подножието на Алпите (наприм. *figures montani*).

За нас интерес представлява Кохорс I Монтанорум. Около средата на I в. тя е била разположена за кратко някъде в Мизия, след което заминала за Панония; малко по-късно, около 85 г., била върната отново в Мизия за охрана на дефилето по пътя между Найсос и Рациария и околните руднични райони (**Велков 1971:107–108**).

И ТАКА, приемаме, че името *Монтана* е било дадено най-напред на военната част, тъй като войниците били набрани от планински район; после то било пренесено върху укрепения лагер, за да се даде накрая и на крайлагерния град.

Сложното название *Castra et civitas Montanensium* е много важно за разбиране на фактичката обстановка и речевата практика в онези времена и за вярно обясняване на селищното име въобще.

MONTANA представлява мн. прил. “планински” или същ. “планинци” (от MONTANUS, ед. прил. “планински” или същ. “планинец”), а MONTANORUM е генит. форма от MONTANA и се превежда “на планинците”; от друга страна, MONTANENSES е мн. форма от MONTANENSIS “монтанец”, а MONTANENSIUM е генит. форма от MONTANENSES и означава “на монтанците”.

Къде е тук смисловата разлика? Планинецът (*монтанус*) е човек, обитаващ планински район, балканджия; монтанецът (*монтанензис*) е жител на Монтана – *кастрензис* или *цивис*. Тук

затруднението идва от постепенното, неусетно преминаване на обикновеното жителско название (мн.ч.) в селищно. Това явление е характерно за световната топонимична практика.

Кохорс Монтанорум е означавало “Кохортата на планинците”; *Кастра Монтана* – “Лагерът на войниците от планинската кохорта”, а *Цивитас Монтанензиум* – “Градът на монтанци, на хората, свързани с *Кастра Монтана*”. Разликата в названията се дължи на необходимостта да се изтъкне разликата между града и лагера. Тя става понятна, когато се припомни, че лагерът и градът са били две различни понятия, две отделни места – едното военно, другото гражданско.

Бихме очаквали винаги името на лагера да е *Кастра Монтана*, а на града – *Цивитас Монтанензиум* (или свито: *Монтана* и *Монтанензиум*). Понякога обаче двете названия се смесвали, разликата между *кастрензес* и *цивес* се губела. Но предпочитание се давало на кратката форма *Монтана*, пред *Цивитас Монтанензиум*. Това предпочитание било естествено за романските земи: така пред *Цивитас Микензиум* е предпочетена формата *Микена*, пред *Цивитас Пармензиум* – *Парма*, пред *Цивитас Синопензиум* – *Синопа* и т. н.

Името *Монтана* не е същ. от женски род (като *покана*, *охрана* и под.) както изглежда, а множ. субстантивирано прилагателно...

И така, Монтана/Монтанензиум не означава “Планински град”, “Град в планината” или “Град пред планината”, а град и лагер на военни, набирани от планински район.

БИБЛИОГРАФИЯ

Александров 1981 – Георги Александров, *Монтана* (Албум), С., 1981.

Александров 1994 – Георги Александров, *История на Монтана, Кутловица и райони*, М., 1994.

Александров 1999 – Георги Александров, *Миналото на селищата и паметниците на културата в района на Монтана*, М., 1999.

Басанович – Д-р Иван Басанович, Към епиграфиката и археологията на Горна и Долна Мизия, СбНУ, кн. XI, 1894, с. 55–67.

Велков 1971 – Велизар Велков, Принос към историята на римските градове в България. II. Монтана (дн. Михайловград). В: Чипровци 1688–1968, С., 1971, с. 105–114.

Велков и др. – Велизар Велков и Георги Александров, Монтана 2. Епиграфски паметници от Монтана и района, М., 1994.

Геров I – Борис Геров, Романизмът между Дунава и Балкана. Ч. I. От Август до Хадриан, ГСУ, ИФФ, т. 45, 1948–1949, С., 1949, с. 3–92.

Геров II – Борис Геров, Романизмът между Дунава и Балкана. Ч. II. От Хадриан до Константин Велики, ГСУ, ИФФ, т. 47, 1951–1952, С., 1952, с. 17–121; продължение в ГСУ, ИФФ, т. 48, 1952–1953, С., 1953, с. 307–415.

Добруски – Вацлав Добруски, Материали по археологията на България, МСБ, XI, 1894, с. 94–98.

Дякович – Борис Дякович, Археологически излет в Крайдунавска България, СбНУ, кн. XX, С., 1904.

Захариев – Йордан Захариев, Чипровци, С., 1938.

Иречек 1882 – Константин Иречек, Приложения към античeskата география и епиграфика на България и Румелия. Период. списание, I, 1882, кн. 2, с. 28–69.

Иречек 1899 – Константин Иречек, Княжество България, ч. II. Пътвания по България, Пловдив, 1899, с. 252–290.

Марков – Стоян Марков, Град Фердинанд (Антропогеографски проучвания), Лом, 1944.

Намерански 1972 – Никола Намерански, Монтанензиум или Монтана? Септ. слово, XIX, 1826 от 2 септ. 1972.

Намерански 2003 – Никола Намерански, Огласено от трибуната. Имената на нашия град през вековете, ВТ, 2003, с. 72–91.